

**Mesut Kaya. *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, Mart 2019. 254 s.
ISBN: 978-975-548-477-8**

**Mehmet Taha Boyalık. *El-Keşşâf Literatürü: Zemaşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi.* İstanbul: İSAM Yayınları, Ekim 2019. 487 s.
ISBN: 978-6057580-08-5**

HALİL ŞİMŞEK

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Ankara Social Sciences University, Faculty of Divinity, Türkiye
halil.simsek@asbu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3990-1071>

Tefsir literatürünün en önde gelen eseri hangisidir sorusuna cevap olarak ez-Zemaşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ını zikredek çok sayıda Kur'an ve tefsir araştırmacısı vardır. Diğer taraftan tefsir literatürünün en tartışmalı eseri hangisidir şeklindeki bir soruya da yine ez-Zemaşerî'nin *el-Keşşâf*'ını işaret edecek araştırmacıların sayısı azımsanamayacak oranda çok olurdu. Çünkü es-Suyûtî'nin de (ö. 911/1505) *Nevhidu'l-Ebkâr*'ında işaret ettiği gibi, *el-Keşşâf* yazıldıktan sonra ilim adamları onu eleştirmek, ona reddiye yetiştirmek ve onunla yarışmak, onun Mu'tezili içeriğini kimisi desteklemek, kimisi de tasfiye etmek, i'rab yönlerini açıklamak, hadislerini tahrir etmek, onu telhis etmek, eksiklerini tamamlamak, teyit ve/veya tahkik etmek için birbirleri ile yarış halindeydiler. *el-Keşşâf* odaklı üretilen literatür o derece arttı ve önem kazandı ki, 16. yüzyıl itibariyle Taşköprüzade'nin (ö. 968/1561) *eş-Şekâ'ik*'i ölçü olarak alınsaydı, *el-Keşşâf*'la ilgili çalışma yapmış olmak, bir ilim adamının ilmi yeterliliğinde önemli bir gösterge olmaktadır.

20. yüzyıla gelene kadar medreselerde tefsir eğitim sisteminin merkezinde yer alan *el-Keşşâf*, son zamanlarda modern araştırmalara ümit verici derecede konu olsa da, *el-Keşşâf* odaklı literatür maalesef kısmen ihmal edilemiştir. Yine son zamanlarda İslam literatürü mirasının

azımsanamayacak bir bölümünü oluşturan şerh ve haşiye literatürüne artan ilgi neticesinde, *el-Keşşâf* literatürünün büyük bir çoğunluğunu oluşturan şerh ve haşiyelere de ilgi artmıştır. Bununla beraber *el-Keşşâf*'ın etki alanında kalan şerh ve haşiye dışı literatür de araştırmalara konu olmaya başlamış, fakat bu literatürün kapsamlı bir şekilde bibliyografik hasılasını çıkarma girişimleri gerçekleşmemiştir. Mesut Kaya ve Mehmet Taha Boyalık'ın ayrı ayrı yazmış oldukları monografaları bu boşluğu doldurmada sadece önemli bir girişim gerçekleştirmekle kalmamışlar, aynı zamanda ileride bu meyanda yürütülecek birçok araştırmaya da kaynak teşkil edecek referans niteliğinde birer çalışma ortaya koymuşlardır.

Mesut Kaya'nın çalışması ki bu çalışma aslında 2015'te *Şerh ve Hâşiyeleri Bağlamında el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri* başlığı ile yayınlanmış çalışmasının revize edilmiş yeni baskısıdır, giriş ve dört bölümden müteşekkil olup, giriş bölümünde (ss. 15-47) kurucu bir metin ve ana kaynak olarak addedilen ez-Zemaşşerî'nin *el-Keşşâf*'ı tanıtılmakta; birinci bölümde (ss. 51-65) kurucu metinleri anlama ve yorumlama faaliyeti bağlamında şerh ve haşiye yazıcılığı işlenmekte; ikinci bölümde (ss. 69-89) *el-Keşşâf* çalışmalarının erken dönemi olarak tasnif edilen ve et-Tabersi (ö. 548/1154) ile başlayıp es-Sekuni (ö. 717/1317) ile biten dönemde yapılan çalışmalar ele alınmakta; üçüncü bölümde (ss. 93-151) sistematik addedilen şerhler meyanında et-Ṭıbbî'den (ö. 743/1342) el-Fîrûzâbâdî'ye (ö. 817/1415) uzanan aralıkta yapılan çalışmalar incelenmekte; dördüncü bölümde (ss. 155-220) ise et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ve el-Cürçânî (ö. 816/1413) üzerinden *el-Keşşâf* odaklı çalışmalar, genelde Osmanlı coğrafyasında olmak üzere muhtelif İslam coğrafyasında incelemeye alınmakta; daha sonra da kısa da olsa yazarın gözlemlerini ihtiva eden sonuç bölümü (ss. 221-24) ile çalışma sonlandırılmaktadır. Genelde Türkçe ve Arapça modern araştırmaları, matbu Arapça kaynakları ve az da olsa birkaç tane Batı menşeli modern araştırmaları muhtevi kaynakçanın sonrasında karma dizin verilmiş, en sonunda da *el-Keşşâf* literatürü 10 adet farklı tablo ile şekillendirilmiş, bu eserlerin ve yazarlarının birbirleriyle olan ilişkileri şemalandırılmıştır.

M. Taha Boyalık'ın çalışması ise giriş, iki ana başlık ve bu ana başlıkların altında toplam sekiz alt başlıktan oluşmaktadır. İlk ana başlıkta *el-Keşşâf* literatürünün tarihi seyri incelenmiş, bu meyanda *el-Keşşâf* literatürü teşekkül dönemi (ss. 43-80), gelişim dönemi (ss. 81-130), olgunlaşma dönemi (ss. 131-172), zirve dönemi (ss. 173-202), ve son örneklerinin verildiği beşinci alt başlığın (ss. 203-239) ardından müellif ismi veya vefat tarihi tespit edilemeyen *el-Keşşâf* odaklı çalışmaları muhtevi altıncı alt başlık (ss. 241-249) ile sonlandırılmıştır. Literatürde muhteva ilişkileri başlığı altındaki ikinci bölümde *el-Keşşâf* literatüründe ele alınan örnek konular

karşılaştırmalı olarak iki alt başlıkta işlenmiş (ss. 253-376 ve 377-431), sonrasında da yazarın gözlemlerini özetleyen sonuç, *el-Keşşâf* literatürünün yazma ve matbu nüshalarını liste halinde veren bir ek, birinci dereceden orijinal kaynakların çoğunluğu teşkil ettiği zengin bir kaynakça ve en sonunda titizlikle düzenlenmiş bir dizin verilmiştir.

Aradan bir sene dahi geçmeden aynı konuda iki müstakil araştırmacının ilim camiasına sunulması bir taraftan konunun önemini ortaya koymaktayken, diğer taraftan da ikinci yazarı böyle bir konuyu “tekrar” ve/veya “ayrıyeten” araştırmaya iten sebepleri sorgulamamıza vesile olmaktadır. Aynı konuyu işleyen araştırmalarda genelde okuyucunun beklentisi daha önce yapılan çalışmaların zikredilmesi, değerlendirilmesi, eksikleri, yanlışları ve halihazır çalışmanın mevcut birikime ne gibi katkılar sunacağına ortaya konmasıdır. Birkaç ay farkla önce yazıldığı anlaşılan Kaya’nın araştırması klasik ilim ehlinin dikkat çektiği bu konuyu ve bu konuda sarf ettikleri ilmi emeği zikretmekte, katkılarına ve eksiklerine değinmekte, ama modern dönemde bu bağlamda yapılan başka bir çalışma zikretmemektedir. Boyalık ise ne klasik dönemlerdeki girişimlerden bahsetmekte ne de modern dönemde yapılan çalışmalara temas etmektedir. Her iki eserin de kaynakçasında bazı modern çalışmaların kullanıldığı gözlemlense de araştırma esnasında bu çalışmalardan hangi kapasitede istifade edildiği konusunda soru işaretleri ortaya çıkmaktadır. Örneğin Kaya ve hatta Boyalık dahi, Walid Saleh’in 2013’te kaleme aldığı araştırmasını kaynaklarında zikretmelerine rağmen, bu çalışmadan teknik bir konunun ötesinde istifade etmemeleri veya herhangi bir ilmi değerlendirmeye tabi tutmamaları biz okuyucular için bir hayal kırıklığı olmakla beraber, bilgi ve entelektüel gayretlerin farklı coğrafyalarda takibi ve transferi konusunda ilim camiasına bir katkı sunmakta yetersiz kalmaktadır. Boyalık’ın çalışmasında M. Kaya’nın araştırmasının kullanılmamış olması da hem bir başka hayal kırıklığına hem de Boyalık’ın konu hakkındaki bazı noktaları gözden kaçırmaya sebep olmuştur.

İki çalışmada da eksik ve/veya yetersiz olduğunu düşündüğümüz bir başka boyut literatürün tasnif edilme şeklidir. İki araştırmacı da tarihsel bir dönemlendirme ve sınıflandırma yapmışlar, Kaya, coğrafi faktörleri kısmi de olsa göz önüne almaya çalışmışsa da bu girişimleri çok yüzeysel kalmış, literatürün muhteva ve yöntem açısından sınıflandırılması göz ardı edilmiştir. Boyalık ise kronolojik düzene itina göstermiş, bu kronolojik yapıyı organik bir bütün olarak tasvir etmiş, bu yapıyı da doğan, gelişen, olgunlaşan ve en sonunda da ölen veya etkisini azaltan bir organizma gibi sunmuştur. Fakat bu tür kategorilendirmeler, *el-Keşşâf* literatüründeki çeşitliliği ve dinamik yapıyı yansıtmakta yetersiz kalmakta, muhteva ve telif saikleri

konusunda romantik bir yaklaşım ortaya koymaktadır. İtikadi ve fıkhî olarak farklı mezheplere mensup, uzmanlık alanları farklılık arz eden, farklı coğrafya, tarihsel dönem ve geleneklerden gelen ilim adamlarının telifleri, saikleri ve yaklaşımları farklılıklar arz etse de birbirleriyle olan ilişkilerinin belirlenmesi açısından muhteva ve metot yoluyla birbirleriyle bağları tesis edilmeli ve bu ilişkiler ağından hareketle bir sınıflandırma yapılmalıdır. Muhteva açısından türsel bir tasnif de bize çok şey anlatabilir. Mesela *el-Keşşâf*'la ilgili literatür muhteva açısından bakıldığında, kimisinin ideolojik, teolojik, dilsel, hadis tahrici, edebî değerlendirmeler, kimisinin de bütün bunları ihtiva edebilecek *muḥākemāt* türünden eserler olduğu gözlemlenir. Diğer taraftan bu literatürün kimisi *el-Keşşâf*'ı başından sonuna kadar değerlendirirken, kimisi de sadece kısmi olarak ele almakta, hatta kimisi de sadece tek bir ayet bağlamında literatüre müdahil olmaktadır. Kısmi haşiye yazarlar veya tek bir ayete haşiye yazarlar *el-Keşşâf* literatürü açısından ne ifade etmektedir, tefsir tarihi ve tefsir histografyası açısından ne ifade etmektedir? Sanki tarihin bir döneminden sonra *el-Keşşâf*'a şerh veya haşiye yazmak bir ilim adamının kendisini ve ilmi rüştünü ispatlamasına vesile olmaktadır. Ez-Zemaḥşerî bir çıta koymuştu ve söz almak isteyen herkesin bu çıtaya göre ortaya çıkması gerekmekteydi. En bariz haliyle Taşköprüzade'nin *eş-Şekā'ik*'inde görüldüğü üzere, biyografik eserlerde bir kişinin bütün eserlerinden daha ziyade ve öncelikle, *el-Keşşâf*'a ve daha sonra da el-Beydāvî'nin (ö. 685/1286) *Envaru't-Tenzil*'ine bir şerhi veya haşiyesi varsa zikredilir ve böylece o kişinin ilmi statüsü yüceltilirdi. Bu telakkinin *el-Keşşâf* şerhçiliği ve haşiyeciliği açısından açılımları nedir türünden sorular bu meyanda yapılan ve/veya yapılacak çalışmalar için araştırma sahaları açmasını umduğumuz türden ve cevaplanmayı bekleyen sorulardır. Aynı şekilde İran ve Orta Asya coğrafyasında *el-Keşşâf* nasıl karşılanmış, Endülüs ve civarında nasıl kabul veya ret görmüş, Mısır ve diğer Arap diyarlarında nasıl telakki bulmuş, Osmanlı'da ne tür değerlendirilmiştir gibi sorularla yeni çalışmalara yön verici değerlendirmelerimizi ve potansiyel araştırma sorularımızı paylaşmak isteriz.

El-Keşşâf literatürü mefhum olarak modern dönemde ortaya çıkan bir kavram değildir ve Kaya'nın da işaret ettiği gibi, klasik dönemde bu literatür incelemeye alınmış, tasnif edilmeye çalışılmış, muhtelif girişimler değerlendirmeye tabi tutulmuştur; yani ortada bir de *el-Keşşâf* literatür tarihçiliği/histografyası vardır. Modern araştırmaların müstağni olamayacağı en önemli konu bu girişimlerin değerlendirilmesidir. Örneğin es-Suyûtî'nin *Nevāhidu'l-Ebkār*'ı bu bağlamda irdelenmeli, telif edildiği dönem öncesini anlamada ve telif edildiği coğrafyayı ve sonrasındaki literatür tarihini nasıl etkilediği de değerlendirilmelidir. Bir örnek vermek

gerekirse, Kaya el-Bulkînî'ye ('Umer b. Reslân, ö. 805/1403) nispet edilen bir *el-Keşşâf* haşiyesini (s. 143-145) es-Suyûtî'nin değerlendirmesiyle sunmakta ve böylece okuyucunun bir *el-Keşşâf* haşiyesi hakkındaki algısını es-Suyûtî'nin merceği ile şekillendirmektedir. İki araştırmacının da mülhaza ettiği bir başka örnek vermek gerekirse, es-Suyûtî, et-Teftâzânî'yi el-Ṭîbî'nin şerh/haşiyesini özetlediği yönünde değerlendirmektedir. Her iki araştırmacı da es-Suyûtî'nin bu değerlendirmesinin gerçeği yansıtmadığını tespit etmişler ama es-Suyûtî'nin bu değerlendirmesinin saiklerini irdeleme ihtiyacı hissetmemişlerdir. Walid Saleh'in bazı *el-Keşşâf* haşiyeleri hakkında yaptığı araştırma sayesinde Osmanlı alimi Kınalızade'nin (ö. 979/1572) *Muḥâkemât* adlı risalesinde *el-Keşşâf* literatürü histografyası açısından önemli ve es-Suyûtî'den farklı değerlendirmeler yaptığını biliyoruz. Dolayısıyla hem adı itibarıyla el-Beydâvî'nin şerhleri ve haşiyeleri hakkında olduğu düşünülen es-Suyûtî'nin *Nevâhid*'i hem de Kınalızade'nin *Muḥâkemât*'ı *el-Keşşâf* literatürünün değerlendirilmesinde ve bu literatürün klasik dönemde sınıflandırılması girişimlerini anlamak açısından son derece önemli olduğunu not etmek isteriz.

Modern tefsir tarihçiliği açısından da *el-Keşşâf* literatürünün değerlendirilmesi ayrı bir önem arz etmekte, bu literatürün matbaanın İslam dünyasına ve özellikle Mısır'a ilk olarak girdiği 19. yüzyılın başından itibaren ve sonrasında da 20. yüzyıl boyunca nasıl bir muameleye maruz kaldığı konusu ilginç bir boyut kazanmakta, modern dönem tefsir tarihçiliğinin eksiklerini gözler önüne sermektedir.

Sağır Ahmed Karamânî'nin (ö. 971/1564) tefsirinin müstakil bir tefsir olduğunu düşünüyorduk; Kaya ve Boyalık'ın incelemeleri bu bilgimizi sorgulamaya sebep olmuştur; Boyalık bu eserin bir *el-Keşşâf* haşiyesi olduğunu iddia etse de (ss. 195-197) Kaya'nın yazma içinden verdiği örnekler (ss. 204-207) konunun çetrefil olduğunu ve daha detaylı araştırmalar gerektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca kayıp olduğunu düşündüğümüz iki cildini de Kaya ayrı bir çalışma ile ortaya çıkarmış ve incelemiştir. Kaya ve Boyalık'ın verdikleri bilgilere göre bu tefsirde *el-Keşşâf* ve *Envâr*'ın ağır izlerini görmemek mümkün olmadığı gibi diğer müstakil tefsir kaynaklarının yoğun bir şekilde kullanılmış olması ve de önceki *el-Keşşâf* şerh ve haşiyelerinin kaynak olarak kullanılmış olması bu eserin hem bir *muḥâkemât* tarzında işlendiğini hem de sanki her iki esere de rakip ve onların çizgisinde bir telif örneği olabilecek bir çalışma izlenimi vermektedir. Kanuni (hs. 1520-1566) döneminin önemli bir ilim adamı olan Karamânî'nin bu çalışması zannettiğimizden daha büyük bir öneme sahip olabilir. Osmanlı hanedanlığının resmi bir tefsir eseri ortaya koyma girişimi farklı araştırmacılar tarafından dillendirilmiş, Kemalpaşazade'nin (ö. 940/1534)

ve Ebussuud Efendi'nin (ö. 982/1574) tefsirleri bu bağlamda da değerlendirilmiş, dolaylı da olsa, birtakım delillerle desteklenmiştir. Böyle bir girişim Osmanlı tarihi açısından da çok önemli açılımlar yaratmaktadır. Konu siyasi meşruiyet ile alakalandırıldığında ve Osmanlı hanedanlığının yüzyıllar boyunca, en azından teorik olarak meşruiyet sorunu ile yüzleşmek zorunda kaldığı dikkate alındığında mevzu farklı bir açıdan da büyük önem kazanmaktadır. Bu açıdan Karamânî'nin tefsirinin/şerhinin/haşiyesinin daha ayrıntılı ve müstakil araştırmalara tabi tutulması gerekmektedir.¹

Mezkûr değerlendirmelerimiz Kaya tarafından kısmi de olsa göz önüne alınmışsa da ne Kaya'dan ne de Boyalık'tan araştırmalarında bu konuları bütün yönleriyle ele almış olmalarını beklemek belki de haksızlık olurdu. Çünkü, görebildiğimiz kadarıyla, iki araştırmacı da daha ziyade bir literatür tespit çalışması yapmışlar, bu literatürün bugüne kadar ihmal edildiğine dikkat çekmişler, sahih bir tefsir tarihine ulaşmak için yazma halinde olan eserlerin ve şerh/haşiye geleneğinde ortaya konan çabaların da göz önüne alınması gerektiğine dikkat çekmişler, geleceğin tefsir araştırmacılarına yeni araştırma konuları sunmuş ve bu konuları çalışmayı kolaylaştıracak referans kaynağı oluşturmuşlardır.

Her iki araştırmanın da kendine has özellikleri ve avantajları olmakla beraber, Kaya'nın çalışması entelektüel önceliğe, Boyalık'ın çalışması ise musahhah, mütemmim ve müstedrik olma özelliklerine sahiptir. Konunun hem İslam tarihi, tefsir tarihi, İslam mezhepler tarihi, hem de İslam literatür tarihi açısından önemini bir kez daha teslim edip iki araştırmanın da malul olduğu birtakım eksikleri hatırlatmak isteriz.

Biyografik eserlerde ve teracimlerde zikredilen birçok bilgiyi direkt kaynak olarak kullanan Kaya, bu bilgileri çoğu zaman teyit ve tekit etmemiş, kimin kim olduğunu açıklama ihtiyacı hissetmemiş, hangi eserin ne ifade ettiğini belirtmemiş, kimi zaman da modern araştırmacıların veya muhakkiklerin izlenimlerini ve yorumlarını bilimsel veriler olarak sunmuştur. Örneğin (s. 71) Ṭabersî'nin *el-Keşşâf* literatüründeki yeri ile ilgili olarak aktarılan bilgiler, bu bilgilerin aktarıldığı kaynaklarla uyumlu değildir. Kaya bu meyanda kaynak olarak yazar isimleri ve eser isimleri zikretmiş olsa da bu yazarların ve eserlerin bir tefsir eserinin ve müfessirin değerlendirilmesinde ne ifade ettiğini bir tefsir araştırmacısı olarak anlamakta zorlandık. Biyografik eserlerdeki verilerin teyit ve tahkik ihtiyacı duymasına matuf bir örnek vermek gerekirse, Haydar el-Herevî'ye (ö. 818-

¹ Yakın zamanda Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Eman A. U. al-Sherafi tarafından "Karamânî Tefsirinin Âl-i İmrân Suresinin Tahkik ve İncelemesi" başlıklı doktora tezi konuyla ilgili umut verici çalışmalara kapı aralayan bir başlangıç örneği teşkil etmektedir.

30/1416-27) nispet edilen ve Taşköprüzade ve Katip Çelebi (ö. 1067/1657) tarafından et-Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhine bir haşiye olduğu iddia edilen bir eseri Kaya tarafından zikredilmiş (ss. 160-162), Katip Çelebi yoluyla bu eserden alıntılar yapılmıştır. Fakat Boyalık'ın gayretleriyle (ss. 139-142) bu eserin sadece yazma nüshası tespit edilmekle kalmamış, ayrıca et-Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhine bir haşiye olmadığı, direkt *el-Keşşâf* üzerine yazılmış bir şerh/haşiye olduğu da tespit edilmiştir. Bu manada Boyalık'ın gayretleri sadece Kaya'nın verilerini tahkik ve tashih etmekle kalmamış, aynı zamanda yaklaşık 400 yıl öncesinden bu yana tashih ve tahkik bekleyen bir bilgiyi de revize etmiş ve araştırmacıların kullanımına sunmuştur. Boyalık'ın bu kabil girişimleri İslam literatür mirasında ve özellikle de biyografik ve bibliyografik eserlerdeki bilgilerin güvenilirliğini teyit etmenin gerekliliğini bir kez daha ortaya koymuştur.

Kaya'nın araştırmasında verdiği birçok bibliyografik verinin Boyalık'ın çalışmasında tashih ve tekmil edildiğini gözlemlediğimizi de not etmek isteriz. Örneğin, Kaya'nın (ss. 74-75) 'İzz b. 'Abdisselâm (ö. 660/1262) ve ibn Hişâm el-Enşârî (ö. 761/1360) ve eserleri hakkındaki eksik ve yanlış veriler Boyalık tarafından tahkik ve revize edilmiş ve yine örneğin biraz önce zikrettiğimiz el-Bulkîni'ye atfedilen haşiyenin Topkapı Sarayı Müzesi'nde olduğu iddia edilen yazma nüshasının hatalı bir veri olduğu Boyalık tarafından tespit edilmiştir. Kaya'nın çalışmasındaki eksik ve/veya yanlış verilerin Boyalık'ın çalışmasında düzeltildiği ve/veya tamamlandığını gösteren örneklerin sayısını çoğaltmak mümkün. Yine, örneğin, Kaya bir takım *el-Keşşâf* literatürünü sadece liste halinde ve isim olarak zikretmekle yetinmiştir (ss. 185-186 ve 218-220). Bu eserlerin bazılarının yazma kopyaları bazı modern araştırmacılar tarafından tespit edilmiş olsa da Kaya bu eserleri inceleme gereği görmemiş, diğer bazıları hakkında sunduğu verilerin karşılığının olmadığı da Boyalık tarafından tespit edilmiştir. Özellikle Osmanlı tarihi açısından çok önemli bir şahıs olan Molla Lütü'yi (ö. 900/1495) sadece iki satırla zikreden Kaya, yazma nüshası da olduğunu tespit etmiş ancak erişilmesi çok kolay olan Molla Lütü'nin bu eserini neden inceleme ihtiyacı hissetmemiştir bilemiyoruz. Nitekim Boyalık bu yazma nüshayı tetkik etmiş, hem Osmanlı tarihi hem de tefsir tarihi açısından çok değerli bilgiler sunmuştur (ss. 176-178). Bu bağlamda bir başka örnekte, biyografi ve tabakat eserlerinin verdiği bilgileri teyit ve tetkik etmeden sunan Kaya, eş-Şeyh Abdullah (ö. 828/1425?) isimli bir kişinin *el-Keşşâf*'ın *şevâhid*'i ile ilgili bir eser yazdığını ve belki de bu eserin bu türde yazılan ilk eser olduğunu zikretmektedir (ss. 209-210). Halbuki iki sayfa sonrasında sadece liste halinde verdiği diğer *şevâhid* türündeki eserler arasında eş-Şebusterî'nin (ö. 720/1320?) eserini zikretmekte ve hatta bir yazma

nüshasına dahi işaret etmektedir. Kaya'nın eserinde ölüm tarihi dahi zikredilmeyen eş-Şebusteri (ö. 696/1297'de sağ) ve eseri Boyalık tarafından daha profesyonelce işlenmekte, başka bir yerde bulma imkanımız olmayan veriler ışığında sunulmaktadır (s. 60). Yine Kaya, el-Baḥşī (ö. 1098/1697) nisbetli bir kişiye *el-Keşşāf* haşiyesi atfetmiş, yazma nüshaya referansta bulunmuş ama bizlere başka bir malumat sunmamıştır. Boyalık tarafından el-Baḥşī ve eseri hakkında olumlu veya olumsuz herhangi bir malumata rastlayamadığımızdan mütevellit, ya el-Baḥşī'nin böyle bir haşiyesi gerçekte yoktur ve Kaya'nın verdiği malumat tetkike tabi tutulmadan sunulmuştur ve de Boyalık bundan dolayı zikre mucip görmemiştir, ya da el-Baḥşī'nin mezkur eseri hala araştırılmayı beklemektedir.

Literatürün tespiti meyanında Boyalık'ın çalışması daha titiz ve profesyonel bir gayretin ve mesainin sonucu olsa da bu çalışmanın da birtakım eksiklerle malül olduğunu zikretmeyi ve gelecekteki baskılarında göz önünde bulundurulmasını arzulamaktayız. es-Subkī'nin (ö. 756/1355) *Sebebül-İnkifāf*'ına yer verilmemesinin bir sehvin neticesi olduğunu düşünüyor, daha önce yazıldığı ve yayınlandığı ortada olan Kaya'nın ve W. Saleh'in eserlerinin göz ardı edilmesinin bir neticesi olduğunu düşünüyoruz.

Boyalık'ın eserinin sonunda verdiği liste (ss. 442-454) hem matbu ve yazma nüshaları tespit edilen, hem de yazması olduğu iddia edilse de nüshaları teyit edilemeyen toplam 181 eser ihtiva etmektedir. Yazma nüshası tespit edilemediği zikredilen gruba ait olan eser sayısı 48'dir. O halde matbu veya yazma halinde olduğu tespit ve teyit edilen *el-Keşşāf* literatürü sayısı 133'tür. Bu listede 22 eserin kütüphane kayıtlarının Muşafā Dirāyetī'nin *Fihristvāre-i Destnuviṣṭhā'yi Īrān*'ına güvenerek verildiği anlaşılmaktadır. Çalışmanın ana gövdesinde 104 madde başlığı zikredilmiş, kimi başlık altında birden fazla isim zikredilmiş, kimisinde de yazara nispet edilen eserin doğru olmadığı veya herhangi bir yazma nüshanın tespit edilemediği not düşülmüştür. Dolayısıyla, Boyalık'ın çalışması yaklaşık 100 kadar *el-Keşşāf*'la ilgili literatür tespit etmiş ve bu literatürün bibliyografik teyidini dahi yapmıştır. Bu açıdan, *el-Keşşāf* ve *el-Keşşāf* literatürü ile ilgili çalışma yapmak isteyenler için vazgeçilmez bir bibliyografik referans olma özelliğine sahiptir.

Eserin gelecekteki edisyonlarında revize edilmesini önerdiğimiz düzenlemeleri de öneri olarak zikretmek isteriz. Bu çalışmada ilk defa zikredilen ve ilk kez keşfedilen yazma nüshalarla ilgili tıpkıbasım örnekleri derc edilebilirdi. Araştırmacılar tarafından kullanımı kolaylaştırmak için iki tane alfabetik konkordans (concordance) ve/veya çapraz referanslama (*cross reference*) düzenlenebilir; bu konkordanslardan birisi yazar konkordansı, diğeri de eser konkordansı olabilir. Bibliyografik kayıtlar ve

veriler Türkiye ve İstanbul kütüphaneleri ile sınırlandırılmamalı, özellikle modern araştırmalar neticesinde ortaya çıkan veriler ışığında dünyanın farklı yerlerindeki nüshalar da okuyucunun ilgisine ve bilgisine sunulmalıdır.

el-Keşşâf'ın tefsir tarihindeki etkisi, bir çalışmanın başlığında, diğerinin de önsözünde dillendirilmiş olsa da her iki çalışmada da bu etkinin niteliği konusunda değerlendirmelere rastlamakta zorlandık. Mesela iki yazar da *el-Keşşâf*'ın başta Zeydî olmak üzere Şî'a mensuplarında, Endülüs'te ve Endülüs yazarlarında etkili olduğunu ifade etmişler, fakat Boyalık konuya hiç temas etmemiş, Kaya ise, özellikle Şî'i tefsir geleneği bağlamında, önce yüzeysel bir şekilde temas etmiş (s. 38) ve Tabersî'nin eseri meyanında konuyu irdeleyeceğini (ss. 70-72) söylemişse de bizim izlenimimize göre doyurucu bir değerlendirmede bulunamamıştır.

Zikrettiğimiz olumlu/olumsuz yönlerine rağmen alana önemli katkı sağladığını düşündüğümüz her iki eserin de alan araştırmacılarının istifade edeceği önemli çalışmalar olduğunu zikreder, temas etmeye çalıştığımız farklı yönlerin ve tevcih ettiğimiz soruların yeni araştırmalara sevk etmesi umuduyla her iki eseri de ilgililerine tavsiye ettiğimizi belirtmek isteriz.

